

[https://doi.org/10.18524/2077-1746.2023.1\(52\).284694](https://doi.org/10.18524/2077-1746.2023.1(52).284694)

УДК 929 Байков:[94:378.4(477.74-21)"]1818/1884"

В. О. Кузнецов, к.і.н., науковий куратор Музею історії ОНУ
імені І. І. Мечникова

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра ботаніки, фізіології рослин та садово-паркового господарства,
Одеса, вул. Дворянська, 2, 65082, Україна, e-mail: va.cuznetsov@onu.edu.ua

ЖИТТЯ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОТАНІКА, ІСТОРИКА НАУКИ ТА ПЕДАГОГА, ПРОФЕСОРА ДМИТРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА БАЙКОВА (1818–1884)

На підставі вивчення архівних та офіційних друкованих документів XIX – початку XX ст. встановлено основні дати життя та науково-педагогічної діяльності професора за кафедрою зоології та порівняльної анатомії Одеського (Новоросійського) університету Дмитра Олександровича Байкова. Показана його роль в розвитку і становленні вищої та жіночої освіти в м. Одесі у другій половині XIX ст.

Ключові слова: історія науки, ботаніка, зоологія, педагогіка, Д. О. Байков, Одеський університет.

Професор Рішельєвського ліцею Дмитро Олександрович Байков 23 березня 1865 р. був призначений виконуючим посаду екстраординарного професора за кафедрою зоології та порівняльної анатомії імператорського Новоросійського (Одеського) університету. Його життя та діяльність висвітлені у багатьох біографічних статтях, але в них наводиться велика кількість неточних і суперечливих даних. Жоден з авторів не наводить місця народження, надаються і різні роки його народження: 1818 [6, 7], 1820 [27, 40], іноді обидва одночасно [22, 42]. У різних статтях також дуже багато невірних упереджених оцінок щодо його науково-педагогічної діяльності. Тому метою нашого дослідження стало уточнення основних біографічних даних і результатів науково-педагогічної діяльності професора Д. О. Байкова.

Для досягнення цієї мети досліджено архівні документи Державного архіву Одеської області (ДАОО), Центрального державного історичного архіву РФ, Держархіву Рязанської області, офіційні друковані документи різних установ, літературні джерела XIX–XX ст.

В результаті пошукової роботи встановлено точні дати та місце народження Д. О. Байкова – 13 жовтня 1818 р. (ст. ст.) в с. Курбатово, Рязького повіту, Рязанської губернії (нині Кораблинський район, Рязанської області, РФ). Курбатово відносилось до парафії Воскресенської церкви, яка знаходилася в с. Пустотино, де він і був хрещений. Вочевидь, звідси виникла помилка в авторів довід-

ника [6], що Д. О. Байков «народився в с. Пустошино». Дата і місце народження підтверджується декількома офіційними документами [15, 36, 47]. Курбатово належало до найбагатіших сіл Рязького повіту, її власник – поміщик Бариков був одним з володарів новітніх на той час млинів на річці Рановій. Як відзначалося в статистичному звіті, власники цих млинів мали дуже великі статки [28, 44]. Батько Д. О. Байкова як управитель господарством Барикова мав змогу дати сину гарну освіту. Початкову освіту він здобув удома, а у 1828 р. вступив до 1-ї Рязанської губернської чоловічої гімназії. Навчання у гімназії було класичним. Крім точних наук – математики, фізики – тут навчали історії, географії, законодавству, кресленню та малюванню, естетиці; чотирьом іноземним мовам – латинській, грецькій, французькій, німецькій. Велика увага приділялася музичному вихованню, танцям.

Кращі випускники 1-ї Рязанської чоловічої гімназії отримували право вступу до Московського та Петербурзького університетів без іспитів. Крім того, їм надавалося право на "чин XIV класу".

Після закінчення гімназії в 1836 р. Д. О. Байков вступає до другого [природничого] відділення філософського факультету Імператорського Московського університету (ІМУ).

У звіті за 1836 рік читаємо:

«Іменна відомість про учнів ІМУ на 1 січня 1837 року.

2-го відділення філософського факультету, 1 курсу (...)

Слухачі: (...)

Байков Дмитро, 18 років. Греко-Російського [віросповідання]. З міщан. На власному [утриманні]. Хорошої [поведінки]. Перший [рік в університеті]. [Попередньо навчався] в Рязанській гімназії» [36, с. 58–59].

У той час на 2 відділенні філософського факультету природничі науки викладали відомі вчені:

«(...) 4. Хімія викладалась орд. проф. [Р.Г.] Гейманом. (...).

5. Мінералогія викладалась екстр. орд. проф. [Г.Ю.] Щуровським. (...)

6. Ботаніка викладалась орд. проф. [О.Г.] Фішером. (...).

7. Зоологія викладалась орд. проф. [О.Л.] Ловецьким» [36, с. 9–10].

Найбільше враження на науковця-початківця справив професор О. Г. Фішер фон Вальдгейм, директор ботанічного саду ІМУ, фахівець у галузі анатомії рослин, винахідник «панкратичного» мікроскопа [6]. Саме під його керівництвом Д. О. Байков і розпочав свої наукові дослідження. По закінченню університету він «... удостоєний був у 1841 р. (18 лютого) ступеня кандидата і того ж року (15 квітня) допущений, за розпорядженням міністра народної освіти, до викладання в Демидівському ліцеї природничої історії» [8, с. 115]. Швидше за все молодого талановитого учня на посаду викладача рекомендував О. Г. Фішер, родина якого протягом десятиліть тісно співпрацювала з П. Г. Демидовим та його нащадками і з наукових питань, і з організації викладання як у Демидівському ліцеї, так і в ІМУ. Саме Демидов був ініціатором, організатором і утри-

мувачем кафедри природничої історії ІМУ, яка іменувалася Демидівською. За його пропозицією на цю кафедру запрошений був тоді ж Майнцський професор [Г. І.] Фішер фон Вальдгейм [8].

З нового навчального року молодий фахівець розпочав викладання в ліцеї: «Викладач природничої історії, Байков, протягом першого півроку, пройде зі студентами 1-го відділення, по два уроки на тиждень, Загальну ботаніку; зі студентами 2-го відділення, а також по два уроки, Загальну зоологію; зі студентами 3-го відділення, по два уроки, закінчить Зоологію.

У другому півріччі, у таку ж кількість уроків, у 1-му відділенні викладатиме Ботаніку приватну; у другому вчення про тварин хребетних; а в 3-му Мінералогію. (...) Влітку студенти 1-го відділення будуть займатися гербаризаціями» [35, с. 6]. Він також приводив до робочого стану кабінет: «Займався систематизацією та складанням каталогу колекцій кабінету природничої історії (мінералогічного та зоологічного відділів). Для тих, хто бажав вивчати ботаніку, організував поряд з ліцеєм дослідну ділянку» [7, с. 45]. Крім цього Д. О. Байков готувався до магістерського іспиту і працював над дисертаційною роботою. Незважаючи на велике навантаження, у 1843 р. він опублікував наукову роботу «О строении растительной кожицы» [2] і подав її як магістерську дисертацію. «У 1844 р. Московським університетом йому присвоєно ступінь магістра ботаніки та зоології, і 2 березня того ж року він був призначений професором природничої історії» [22, с. 100]. Згідно з чинним на той час законодавством йому автоматично надано IX чин табелі про ранги – «Титулярного радника». Через 3 роки, у 1847 р. за бездоганну службу по частині Міністерства народної освіти він був удостоєний VIII чину – «Колезького асесора», набув особисте дворянство і «... внесений до III частини Ярославської [дворянської] родословної книги (Указ Сената от 13 июня 1847 г. за № 8571)» [20, с. 104].

40–50-ті роки XIX століття були дуже важкими для Демидівського ліцею: «(...) ліцей швидше виживав, ніж жив повноцінним життям. Він усе далі відходив від ідей Павла Георгійовича Демидова про «училище, яке б мало однакову ступінь з університетом». Професори, які отримували досить мізерну на ті часи платню, прагнули, досягнувши певного статусу, якнайшвидше покинути ліцей і перебраться до університетів» [7, с. 11]. Щоб дещо виправити складну ситуацію, у серпні 1846 р. до ліцею було направлено групу молодих викладачів – випускників університетів – на посади виконуючих обов'язки професорів: К. Д. Ушинського, С. І. Львовського, В. І. Татарінова та Я. М. Калиновського [21]. Головою та надихаючим прикладом для молодих викладачів був К. Д. Ушинський. Вільнодумство, протидія старим професорам та адміністрації, великий вплив на вихованців, боротьба за «нове та прогресивне» – основні риси діяльності цієї групи. Занадто велика активність молодих реформаторів привела до зниження навчальної дисципліни в закладі. У своїй записці почесний попечитель Ярославського ліцею П. Г. Демидов відзначав: «Ці молоді професори, були так близькі літами зі студентами, ймовірно, мали з ними зносини

більш товариські; від цього і в студентах не могла не послабшати повага до начальства, цьому треба приписувати ті витівки, яких відлуння скоро поширилося у всьому місті і відхиляло дворянство і взагалі жителів Ярославля довіряти своїх дітей такому закладу, в якому недостатній нагляд служив поганою порукою для збереження їхньої доброчесності» [48, арк 72 зв.].

До закінчення 1848/49 академічного року всю турбо-реформаторську групу професорів було переведено на інші місця служби, навчальний заклад почав відновлювати нормальну навчальну роботу.

Біографам К. Д. Ушинського для пояснення подій, що привели до занепаду ліцею, за канонами соціалістичного реалізму, було необхідно призначити консервативного ретроградного старого професора, який гальмував втілення нових революційних ідей в освіті. На цю роль вони висунули професора Д. О. Байкова, який, до речі, був лише на 4–5 років старший за так звану «молоть».

Його звинувачували у відсутності нових наукових доробок з вивчення флори місцевого краю, застарілих поглядах, які убачали в невикористанні еволюційних ідей, креаціонізмі та багато ще в чому.

Що стосується вивчення флори Ярославської губернії, то треба нагадати, що Д. О. Байков не був ботаником флористично-систематичного напрямку, він досліджував анатомічно-фізіологічні особливості рослин, саме цієї ботанічної галузі присвячена і його магістерська дисертація. Якби не упереджене ставлення, то в тому ж можна було звинувачувати і Л. С. Ценковського, який замінив Байкова в 1850 р. і служив на цій посаді 5 років. Перші списки флори (508 видів) Ярославського повіту були складені О. Петровським лише у 1863 р. [38].

Основна критика була спрямована на роботу Д. О. Байкова «Ботаническая география» [3]. Що стосується пропаганди еволюційних ідей, то треба зазначити, що робота Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного добору або збереження обраних рас у боротьбі за життя» з'явилася на п'ять років пізніше публікації Байкова, яка на той час, була дуже актуальна. Перша половина XIX ст. – це період виникнення і становлення нового наукового напрямку – ботанічної географії. В роботі автор аналізує праці більше 25 закордонних учених, відзначає їх внесок у становлення нової науки, дає порівняльну характеристику рослинних угруповань Америки, Європи, Африки та Азії. Звертає особливу увагу на географічну зональність рослинності. Наголошує на вплив кліматичних особливостей регіонів на формування рослинних спільнот, а також на розселення та життя людини, формулює основні принципи інтродукції та акліматизації рослин, вносить поняття «домінанта рослинних угруповань». Особливий акцент робить на негативному впливі діяльності людини на навколишнє середовище.

Щодо звинувачення в креаціонізмі, то треба звернути увагу на те, що три сторінки своєї роботи автор присвячує критиці креаціоністських поглядів К. Ліннея: «Лінней думав, що всі рослини, разом із тваринами, були зібрані

в земному раю, і що не було рослин на решті поверхні землі. Він уявляв собі Едемський сад величезною горою, поміщеною під екватором, і настільки високою, що її вершина була вкрита снігом, а різні висоти її уявляли всілякі клімати. (...) Припускаючи [існування в Едемі] по одній або по дві особи всякого виду, треба припустити, що трав'яні тварини або утримувалися від їжі, або що кожен день вони знищували кілька тисяч видів» [3, с. 76–77]. Треба визнати, що всі нападки на Д. О. Байкова були, щонайменше, не обґрунтованими. До речі, у своїй записці за результатами перевірки ліцею П. Г. Демидов характеризує Байкова як відмінного викладача, цілком пройнятого почуттям своїх обов'язків і гідного прихильної уваги вищого начальства [48].

10 лютого 1850 р. Д. О. Байкова переведено до Рішельєвського ліцею в м. Одесу. «Переведення Байкова до більш впорядкованого та багатшого Рішельєвського ліцею на кафедру, яку раніше займав відомий учений [О. Д. Нордман], можна розглядати як своєрідне підвищення та схвалення його діяльності в Ярославському ліцеї (...)» [22, с. 101].

В архівній справі Рішельєвського ліцею читаємо: «[Професор] природничої історії. Колезький радник Дмитро Байков. З Москви звільнений із міщанського звання. 34-х років, православного [віросповідання]. Має [сім'ю]. [На посаді] з 1 серпня 1850 р. (...) У гімназії Рішельєвського ліцею тимчасово викладає природничі науки» [15, арк. 62 зв.-63]. Він одразу стає дійсним членом Товариства сільського господарства південної Росії (ТСГПР) і активно входить у його роботу [24]. Треба відзначити, що і в товаристві і в ліцейських справах він найчастіше співпрацює з професором хімії Х. Г. Гассгагеном, вони разом беруть участь у експертизах, читають публічні лекції, працюють у відповідальних комісіях ліцею [14, 26].

У Рішельєвському ліцеї професор природничої історії Д. О. Байков викладає: « а) Ботаніку, (...), студентам I курсу по 2 години на тиждень.

б) Зоологію, (...), студентам II курсу по 3 години на тиждень.

с) Мінералогію, (...) студентам III курсу по 1 годині на тиждень» [12, арк. 8 зв.].

Студент ліцею М. Є. Славинський пригадував: «З природничими науками знайомив нас професор Д. О. Байков. Вивчення природи було нам до душі і тим більше, що за професором часто несли великі папки гербарію та інше приладдя для наочного вивчення природної історії» [26, с. 18].

У 1852 р. Д. О. Байков видає свою роботу «О главнейших направлениях в историческом развитии ботаники» [4]. В ній він ретельно аналізує велику кількість літературних джерел, чітко окреслює етапи та напрямки у розвитку науки про рослини. Особливу увагу приділяє ролі сучасних йому різновидів мікроскопів у розвитку анатомії та систематики рослин і роль мікроскопічних досліджень у подальшому розвитку біологічної науки в цілому. Він підкреслює: «... мікроскоп перестав бути приємним лише заняттям та забавою ока; він вступив у права свої, і став необхідним засобом щодо вивчення природи»

[4, с. 41]. Необхідно зауважити, що в своїй роботі він особливу увагу приділяє науковим працям Й. В. фон Гете відзначає його видатну роль в розвитку морфології і систематики рослин і створенні нового напрямку в ботанічній науці – порівняльної морфології.

На Д. О. Байкова також покладалися обов'язки завідувача кабінетами природничої історії та гербарієм, які він постійно поповнював:

«Навчальні посібники ліцею: (...)

9) у мінералогічному кабінеті зберігається 3228 штуків на суму 2188 крб. 44 коп. сріблом.

Його сіятельство п. міністр внутрішніх справ подарував для цього кабінету 21 екземпляр мінералів з дублікатів своєї колекції (...).

Професор Гассгаген представив також у дар 24 штуфи, зібрані ним під час подорожі Кримом. (...).

10) Зоологічний кабінет вміщує у собі 11463 екземпляри, на суму 2674 крб. 56 коп. Протягом року придбано колекцію черепашок. Для поповнення орнітологічної колекції зроблено замовлення київському таксидермісту Шустерусу, а для мікроскопічних робіт та демонстрацій на лекціях замовлено паризькому оптику Обергейзеру вдосконалений ахроматичний мікроскоп.

11) Гербарій, розташований за системою Жюсьє і Бартлінга, містить у собі 6000 визначених видів, на суму 1029 крб.» [23, с 94–95].

Як видно з матеріалів міністерства народної освіти, за роки завідування Д. О. Байковим кабінетами вони значно збагатилися:

«2. Рішельєвський ліцей в Одесі (...).

У мінералогічному кабінеті 6761 номерів мінералів на 3084 р. 19 к..

У зоологічному кабінеті 5410 номерів [Колекція враховувалась за один номер і могла містити десятки екземплярів комах] на суму 4493 р. 18 к.

При зоологічному кабінеті знаходиться гербарій, розташований за системою Жюсьє та Бартлінга, який містить 13 018 прим. на 1381 р. 66 к.» [37, с. 192–193]. Для покращення роботи кабінетів, їх поповнення та збереження колекцій у 1862 р. Д. О. Байков запрошує на посаду препаратора зоологічного кабінету ліцею [І. М.] Відгальма – баварського підданого відомого таксидерміста, який працював у ліцеї і разом з кабінетом перейшов до новоствореного університету, де до листопада 1903 р. поповнював і зберігав колекції кабінетів, а у подальшому зоологічного музею [45]. За плідну педагогічну роботу та вислугу років у 1852 р. професору Д. О. Байкову надано чин – «Колезького радника» [23, с. 91].

Багато уваги приділяв Д. О. Байков індивідуальній роботі зі студентами, керував їх першими науковими роботами. У звіті Ліцею за 1852 р. надається інформація про наукові міркування (есе) ліцеїстів «з предмету Ботаніки [«Про злаки (*Gramineae*), у природно-історичному та господарському відношенні]». (...). Рада визначила нагородити автора першого міркування, студента III курсу фізико-математичного відділення, Петра Бочарського срібною медаллю; а ав-

тора другого міркування, студента того ж курсу і відділення, Миколу Салацького удостоїла похвального відгуку та прийняття його міркування за курсовий твір з вищою відміткою (5)» [23, с. 101].

З архівних документів видно, що Д. О. Байков користувався авторитетом серед викладачів ліцею, його часто обирали до складу комісій, які створювалися для розв'язання складних питань [11, 13].

24 квітня 1854 року Д. О. Байкова як одного з авторитетніших професорів Рішельєвського ліцею призначено інспектором Одеського інституту шляхетних дівчат (ОІШД) [заступник директора з навчальної роботи]. На цій посаді він перебував до 1 квітня 1867 р., «... а з того часу, з нагоди реорганізації інституту (...) за Нормальним штатом, по 24 квітня 1868 р. був вже Інспектором класів і Членом Ради з навчальної частини» [25, с. 43].

Це був дуже важкий період існування інституту, за два тижня до призначення Д. О. Байкова інститут було евакуйовано до м. Вознесенськ, де він працював до серпня 1857 р., тому інспектор повинен був періодично їздити у відрядження до інституту, продовжуючи виконання обов'язків професора в Рішельєвському ліцеї [9, арк. 1–1 зв.]. Влітку 1857 р., у зв'язку з поверненням інституту до Одеси, на нього додатково було покладено обов'язки члена Ради інституту з господарської частини. З архівних документів видно, що він керував фінансово-господарськими справами всіх заходів з реєвакації і розміщення інституту в м. Одесі [49, 50]. Паралельно з цим він керував Одеським міським дівочим училищем для дітей різних станів, яке утримувалося за рахунок міста [29, 31, 32].

Необхідно відзначити, що Д. О. Байков разом з Х. Г. Гассгагеном сприяли переведенню до Рішельєвської гімназії Д. І. Менделєєва і допомагали йому у створенні кабінету природничої історії [10, 30].

18 серпня 1864 р. вийшов Найвищий Указ за № 72 про реорганізацію Рішельєвського ліцею в імператорський Новоросійський університет, який мав бути відкритим 1 травня 1865 р. В ліцеї розпочалися підготовчі роботи.

О. І. Маркевич писав, що ще у 1864 р. рада доручила викладачам ліцею оглянути навчально-допоміжні заклади та скласти кошториси для їх поповнення, перебудову або навіть новий устрій [27].

Як видно з документів, Д. О. Байков планував продовжити службу в новоствореному університеті за кафедрою ботаніки. Він готував до передачі зоологічні і мінералогічні колекції, літературу з бібліотеки кабінету природничої історії, закупував ботанічну літературу для бібліотеки університету, зробив розрахунки витрат на облаштування ботанічного саду [16, арк. 7 зв.].

Протягом останніх 10 років він активно вивчав альгофлору одеських лиманів і Чорного моря, зібрав велику колекцію гербарних та вологих препаратів водоростей, які десятки років використовували викладачі і науковці університету. Але цим планам не судилося виповнитися. Сталося так, що на посади за кафедрою ботаніки було багато охочих, а серед зоологів була лише одна кан-

дидатура – професор І. А. Маркузен. А так як Д. О. Байков за дипломом був «магістром ботаніки і зоології», то його зарахували на посаду виконуючого обов'язки екстраординарного професора за кафедрою зоології і порівняльної анатомії [51]. Д. К. Третьяков писав: «Новоросійський університет мав спочатку єдину кафедру зоології, що забезпечувала викладання зоології безхребетних і хребетних, порівняльної анатомії, анатомії людини, гістології й фізіології. Вона мала при собі зоологічний кабінет, що складався з музею та лабораторії, зоотомічний кабінет у такому ж складі й фізіологічний кабінет» [45, арк. 1]. Як видно зі свідчень Д. К. Третьякова, педагогічне навантаження було дуже велике і різноманітне, його забезпечували три викладачі (І. А. Маркузен викладав гістологію та порівняльну анатомію, Н. Й. Бернштейн – анатомію людини, а класичні зоологічні курси припадали на Д. О. Байкова, він читав загальну зоологію та систематику тварин. Постійно необхідно було розробляти нові курси лекцій, до того ж очевидно відіграло свою роль і те, що І. А. Маркузен, за свідченнями сучасників, мав дуже важкий характер – за роки його роботи на кафедрі постійно змінювалися викладачі: Д. О. Байков (1865–1866), І. І. Мечников (1867–1868), О. Ф. Стюарт (1868–1869) [33,34].

9 вересня 1866 р. Д. О. Байков подає прохання про звільнення його з посади виконуючого обов'язки екстраординарного професора ІНУ, за вислугою 25 років служби по міністерству народної освіти і призначенні йому наступної відповідно до закону повної пенсії [17].

У статті про Д. О. Байкова О. І. Маркевич пише: «... 15 квітня 1866 р. йому закінчилося 25 років служби; він не побажав служити далі і вийшов у відставку (він був людиною заможною, мав будинок в Одесі та маєток у Задонському повіті, Воронежської губернії); втім, він керував практичними заняттями студентів до кінця 1866 р. Потім він виїхав до Москви і через декілька років помер» [27, с. 443].

Різні автори наводять різні дати і місця смерті і поховання Д. О. Байкова: близько 1870 р., Москва [5, 6, 27], навіть 1869 р., Одеса [46].

Щодо смерті і поховання в Одесі, ми не знайшли у Метричних книгах Одеських церков підтвердження цього.

Дивно те, що такий ретельний дослідник як О. І. Маркевич не звернув увагу на той факт, що у своїй заяві Д. О. Байков просить: «Бажаючи, до часу, залишатися на навчальній службі в Одеському інституті інспектором класів, покійно прошу про звільнення мене з посади при університеті, (...)» [39, с. 50]. Попечитель задовольнив його прохання, і Д. О. Байков до 24 квітня 1868 р. ще працював на посадах інспектора класів в ОІШД і інспектором 2-го міського дівочого училища [25]. При звільненні від служби по міністерству народної освіти йому було надано чин IV класу – «Дійсного статського радника».

У результаті подальших пошуків було встановлено, що після від'їзду з Одеси він проживав на батьківщині в с. Курбатово, Рязького повіту, Рязанської губернії [17]. На обрання саме цього місця проживання очевидно вплинув

і той факт, що в 10 верстах від с. Курбатово восени 1866 р. була прокладена Рязансько-Козловська ділянка Московсько-Казанської залізниці, яка надавала можливість прямого сполучення з університетськими центрами [19].

Д. О. Байков активно відгукнувся на заклик його колеги, професора-ботаніка і видатного педагога С. О. Рачинського: «Отже, мій доброзичливий читачу, загляньте в ту сільську школу, яка у вас під руками. Ви їй потрібні, і вона вам потрібна. Допоможіть їй у міру ваших сил. У дев'яти випадках! з десяти вона потребує всього, починаючи від грошової допомоги чорнилом і папером і закінчуючи тисячами, необхідними для її забезпечення» [41, с. 102]. Байков бере активну участь в організації в 1880 р. першої школи (земської) в с. Курбатово [19].

Помер Д. О. Байков у 1884 р. і був похований у дворі Богородицерженственської церкви с. Курбатово. У 1930 р. церква була зачинена і використовувалась для господарських потреб, могили біля церкви були зруйновані, але збереглася надгробна плита з чорного мармуру, на якій під хрестом видно надпис: «Дмитрий Александрович Байков, родился 13 октября 1818 года, скончался 10 сентября 1884 года, Воля Твоя.» [47]. Після смерті чоловіка його дружина А. П. Байкова мешкала у цьому ж селі, багато допомагала облаштуванню храму: «Церква обнесена ґратчастою огорожею старанністю Його Превосходительства вдови дійсного статського радника Анни Петрівни Байкової. (..) у 1889 р. трапезна обладнана опаленням, 1891 р. вся [церква] обладнана опаленням» [19]. Ім'я А. П. Байкової внесено до Синодика церкви: «Будівники: (...), Анна Петрівна Байкова (1889–1891), вдова дійсного статського радника» [43]. Анна Петрівна померла орієнтовно у 1892 р.

Факт володіння Д. О. Байковим будинком в Одесі підтверджується архівними матеріалами, але у справі є тільки назва вулиці (Старопортофранківська), але не наведено номер будинку [18, арк. 40]. За думкою знавця історії містобудування Одеси, доцента О. М. Лугового будинок знаходився ймовірно між вулицею Розкидайлівською і Лютеранським провулком. Що стосується маєтків у Задонському повіті, Воронежської губернії, то архівних підтверджень нами не знайдено, можливо, вони належали його дружині. Хоча треба відзначити, що майже щорічно він у заявах про відпустку відзначав за мету відвідування Воронежської губернії [16].

У Алфавітному списку дворянських родів Рязанської губернії Д. О. Байков записаний: «дворянин-землевласник, не внесений у дворянську родословну книгу». Це означає, що він мав тут у власності землі, але оскільки він уже внесений до Ярославської дворянської книги, то не міг бути записаний у жодну іншу [1]. Очевидно, що це були землі, які він набув у спадок від батька.

Таким чином, на підставі вивчених матеріалів:

– вперше документально встановлено основні дати життя та науково-педагогічної діяльності професора Д. О. Байкова – 25 (13).10.1818–22 (10).09.1884;

– Д. О. Байков працював у навчальних закладах Одеси протягом майже 18 років (01.08.1850–24.04.1868) і зробив значний доробок у розвиток освіти, особливо жіночої.

– вперше показано внесок Д. О. Байкова у розвиток історії ботаніки та його організаційно-педагогічна діяльність в Одеському інституті шляхетних дівчат.

– вперше введено в науковий обіг данні 14 одиниць зберігання трьох державних архівів та 9 друкованих документів, які раніше не були відомі біографам вченого та спеціалістам у галузі біографістики;

– надані аргументи для переосмислення деяких висновків щодо діяльності професора Д. О. Байкова у закладах освіти різних типів.

Дослідження проведені в межах виконання наукової програми № 337 кафедри ботаніки, фізіології рослин та СПГ.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2023

Список використаної літератури та архівних документів

1. Алфавитный список дворянских родов Рязанской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу по 1 января 1893 года / Сост. секр. Дворянства М. П. Лихаревым. Рязань: Тип. М. С. Орловой, 1893. 143, [2] с.
2. Байков Д. А. О строении растительной кожицы. Москва: Тип. Н. Степанова, 1843. 94 с.
3. Байков [Д. А.] Ботаническая география. Журнал министерства народного просвещения. Часть XLI. Отд. II. СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1844. С. 39–84.
4. Байков Д. А. О главнейших направлениях в историческом развитии ботаники. Годичный акт в Ришельевском лицее 20 июня 1852 г. Одесса: Типогр. Францова и Нитче, 1852. С. 2–48.
5. Байков Дмитрий Александрович // Энциклопедический словарь: В 86 т. / Под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. СПб.: Изд. общ. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1891. Т. 2а. С. 718.
6. Волков В. А., Куликова М. В. Российская профессура XVII – начало XX в. Биологические и медико-биологические науки. Биографический словарь. СПб.: РХГИ, 2003. 548 с.
7. Гущина Е. В., Морозов Д. К., Салова Ю. Г. Биографический сборник Демидовского университета. Ярославль, Рыбинск: Изд-во «Рыбинский Дом печати», 2008. 253 с.
8. Головщиков К. Павел Григорьевич Демидов и история основанного им в Ярославле училища (1803–1886 гг.) Ярославль: Тип. Г. В. Фальк, 1887. 192 с.
9. Держархів Одеської області (ДАОО) Ф.44. Оп.3. Спр.3. О командировании профессора Байкова в город Вознесенск. 5 января 1855 г. 1 арк.
10. ДАОО Ф.44. Оп.3. (1852–1865) Спр.14. (1856) По рапорту старшего учителя Менделеева с представлением программы Естественных наук и проекта кабинета Естественных наук в Лицейской гимназии. 1856. 5 арк.
11. ДАОО Ф.44. Оп.3. Спр. 34 (1857). О дозволении преподавателям лицея иметь у себя пансионеров и давать частные уроки. 1857. 58 арк.
12. ДАОО Ф.44. Оп.3. Спр.90. О составлении обозрения преподавания наук в Ришельевском лицее. (1856). 55 арк.
13. ДАОО. Ф.44. Оп.3. Спр.107. Об учреждении при Ришельевском лицее педагогической практической семинарии. 1857. 11 арк.
14. ДАОО Ф.44. Оп.3. Спр.147. О поручении профессорам Гассгагену и Байкову рассмотреть ископаемые предметы. 1854. 1 арк.
15. ДАОО Ф.44. Оп.5. Спр. 55. Список преподавателей и служащих за 1851 г. 1852 г. 111 арк.
16. ДАОО Ф.45. Оп.4. Спр. 3062. Попечитель Учебного округа. Входящий журнал по правлению на 1865 и 1866 гг. 72 арк.

17. ДАОО Ф.45. Оп.7. Спр.52. Об увольнении и.д. экстраординарного профессора Байкова от службы за выслугою лет и исходатайствовании ему полной пенсии. 1866. 8 арк.
18. ДАОО Ф.274. Оп.1. Спр.2. Сведения о числе домов и вообще о застройке Одесского Градоначальства (16.07.1863–1873) 84 арк.
19. Держархів Рязанської області. Ф.627. Оп.240. Кн.59 Св.150 Клировые ведомости церковей Рязского уезда 1914 года. С. 118–831.
20. Ельчанинов И. Н. Материалы для генеалогии ярославского дворянства: [В 9-ти вып.]. Ярославль, 1909–1915. [Вып. 3]. 1915. 212 с.
21. Журнал министерства народного просвещения. СПб: Тип. ИАН, 1846, Ч. 52. С10–11.
22. Иванов А. Н. Константин Дмитриевич Ушинский в Ярославле. Исследования и документы о научно-педагогической и литературной деятельности. Ярославль: Кн. изд., 1963. 468 с.
23. Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея, с 20 июня 1851 по 20 июня 1852 года. Годичный акт в Ришельевском лицее 20 июня 1852 г. Одесса: Типогр. Францова и Нитче, 1852. С. 81–104.
24. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 год. Составлен секретарем общества М. П. Боровским. Одесса: Типогр. П Францова, 1878. X, 275, 76 с.
25. Краткий исторический очерк пятидесятилетия Одесского института благородных девиц. Одесса: Тип. «Труд», 1879. [1–2], 3–18, 1–44 с.
26. Кризь призму пам'яті і часу: Одеський Ришельевський ліцей у спогадах сучасників / автор-упорядник О. О. Синявська. Одеса: Бондаренко М. О., 2017. 300 с.
27. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: Ист. зап. и акад. списки. Одесса: Эконом. тип., 1890. XV, 734, X с.
28. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами ген. штаба. [Т. 19]: Рязанская губерния. /Сост. М. Баранович. СПб.: Тип. тов-ва «Общественная польза», 1860. III, IV, 553 с., 1 л. табл., 3 л.
29. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами ген. штаба. [Т. 24]: Херсонская губерния /Сост. А. Шмидт. Ч. 2. СПб.: Тип. Калиновского, 1863. 1022 с.
30. Младенцев М. Н., Тищенко В. Е. Дмитрий Иванович Менделеев, его жизнь и деятельность. Т. 1. Ч. 1,2. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1938. 268 с.
31. Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская тип., 1854. 435, 35, VII с.
32. Новороссийский календарь на 1861 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса. Гор. типография, 1860. 399; 30; 48 с.
33. Обзорение преподавания наук в императорском Новороссийском университете за 1865–1866 учебный год. Одесса. Б/и. Б/г. 5 с.
34. Обзорение преподавания наук в императорском Новороссийском университете за 1866–1867 учебный год. Одесса. Б/и. Б/г. 8 с.
35. Объявление преподавания полугодичных курсов наук в Демидовском лицее, с 12 января по 20 декабря 1842 года. Москва: Университ. типогр. 1842. 7 с.
36. Отчет о состояниях и действиях Императорского Московского университета за 1835–1836 академический и 1836 гражданский годы. Москва: Б/и, [1837]. 43, [66], 5, [9] с.: табл.
37. Памятная книжка министерства народного просвещения на 1865 год. СПб.: Типогр. В. А. Рогальского и К^о, 1865. XIII, 584, 32, II с.
38. Петровский А. Флора Ярославского уезда. Памятная книжка Ярославской губернии на 1862 год. / Под ред. А. Л. Ярославль: Ярослав. губ. стат. ком. (Губерн. типогр.), 1863. С. 343–374.
39. Протоколы заседаний совета ИНУ, 1866 г. № 3. б/и. 53 с.
40. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник Т. 2. А-І. Вид. 2-е, доп. /Відп. ред. В. А. Смиртина. Одеса: Астропринт, 2005. 512 с.
41. Рачинский С. А. Сельская школа. Сборник статей. СПб.: Синод. тип., 1910. Изд-ние 6. 371, IV с.
42. Русские ботаники: биографо-библиографический словарь Т. 1. А-Б. / Отв. ред В. Н. Сукачев; сост. С. Ю. Липшиц. Москва: Изд-во-МОИП, 1947. 335 с.
43. Синодик храма с Курбатова: Почившие служители и строители храма Рождества Пресвятой Богородицы. 1 с. <http://hram-v-kurbatovo.cerkov.ru/sinodik>
44. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб.: изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–

1885. [Вип. 35]: Рязанская губерния.: по сведениям 1859 года / Обработ. ред. И. Вильсоном. 1862. XVIII, 168, [1] с.
45. Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології. [Рукопис] Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова. б/д. 72 с.
46. Храм Всех Святых. Список захороненных людей <http://hram-vsehsvyatih.od.ua/spisok-zaxoronennyx-lyudej/>
47. Храм Рождества Пресвятой богородицы с. Курбатово. Православная церковь, Рязанская митрополия, 1-е Кораблинское благочиние <http://hram-v-kurbatovo.cerkov.ru/blagodeteli-i-geroi-sela-kurbatovo>
48. Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга. (ЦГИА СПб) Ф.733. Оп.28. Спр.17 Записка почетного попечителя Ярославского Демидовского лицея П. Г. Демидова о состоянии лицея. 21 февраля 1849 г. Арк. 62–73.
49. ЦГИА СПб. Ф.759. Оп. 101. Спр. 101. О найме дома Ршпельевского лицея для временного размещения ОИБД, 1857. Арк. 53–54 об.
50. ЦГИА СПб. Ф.759. Оп. 101. Спр. 101. Выписка о расходах ОИБД, произведенных при обратном перемещении института в Одессу, 1857. Арк. 55.-56 об.
51. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом № 4 апрель, 1865 г. С. 253–258.

В. О. Кузнцов

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, кафедра ботаніки, фізіології рослин та садово-паркового господарства, Одеса, вул. Дворянська, 2, 65082, Україна, e-mail: va.cuznetsov@onu.edu.ua

ЖИТТЯ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОТАНІКА, ІСТОРИКА НАУКИ ТА ПЕДАГОГА, ПРОФЕСОРА ДМИТРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА БАЙКОВА (1818–1884)

Резюме

Проблема. Професор зоології і ботаніки Д. О. Байков працював в декількох навчальних закладах м. Одеси: Одеський (Новоросійський) університет (1865-1866) Ршпельєвський лицей, (1850-1865), Одеський інститут шляхетних дівчат (1854-1868), гімназія Ршпельєвського лицю (1850-1854), 2-е міське дівоче училище (1854-1868). Його життя та діяльність висвітлені у багатьох біографічних статтях, але в них наводиться велика кількість неточних і суперечливих даних. Жоден з авторів не наводить навіть дат і місця його народження, смерті і поховання.

Мета. Метою нашого дослідження стало уточнення основних біографічних даних і результатів науково-педагогічної діяльності професора Д. О. Байкова.

Основні результати. На підставі вивчення архівних та офіційних друкованих документів XIX – початку XX ст. встановлено основні дати життя та науково-педагогічної діяльності професора за кафедрою зоології та порівняльної анатомії Одеського (Новоросійського) університету Дмитра Олександровича Байкова. Показана його роль в розвитку і становленні вищої та жіночої освіти в м. Одесі у другій половині XIX ст.

Висновки. Вперше документально встановлено основні дати життя та науково-педагогічної діяльності професора Д. О. Байкова – 25 (13).10.1818 – 22 (10).09.1884; вперше введено в науковий обіг данні 12 одиниць зберігання

трьох державних архівів та 9 друкованих документів, які раніше не були відомі біографам вченого та спеціалістам у галузі біографістики; надані аргументи для переосмислення деяких висновків щодо діяльності професора Д. О. Байкова у закладах освіти різних типів.

Ключові слова: історія науки; ботаніка; зоологія; педагогіка; Д. О. Байков; Одеський університет

V. O. Kuznetsov

Odesa I.I. Mechnikov National University,
Department of Botany, Plant Physiology and Garden and Park Management,
Odesa, Dvoryans'ka St., 2, 65082, Ukraine, e-mail: va.cuznetsov@onu.edu.ua

**LIFE AND SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL ACTIVITY
OF A BOTANIST, SCIENCE HISTORIAN, AND PEDAGOGUE,
PROFESSOR DMYTRO OLEKSANDROVYCH BAIKOV
(1818-1884)**

Abstract

Problem. Professor of Zoology and Botany D.O. Baikov worked at several educational institutions in Odesa: Odesa (Novorossiysk) University (1865-1866), Richelieu Lyceum (1850-1865), Odesa Institute of Noble Maidens (1854-1868), Gymnasium of Richelieu Lyceum (1850-1854), 2nd Municipal Girls' School (1854-1868). His life and activities have been covered in many biographical articles, but the information provided is either inaccurate or conflicting. As an example, none of the authors provide the dates and places of his birth, death or burial.

Objective. The aim of our study was to clarify the basic biographical data and the results of the scientific-pedagogical activity of Professor D.O. Baikov.

Main results. Based on the study of archival and official printed documents of the 19th and early 20th centuries, the main dates of the life and activity of Professor Dmytro Oleksandrovych Baikov, who headed the Department of Zoology and Comparative Anatomy of Odesa (Novorossiysk) University, were established. His role in the development and formation of higher and women's education in Odesa in the second half of the 19th century is shown.

Conclusions. For the first time, the main dates of the life and scientific-pedagogical activity of Professor D.O. Baikov were documented – 25 (13).10.1818 – 22 (10).09.1884; for the first time, 12 units of storage of three state archives and 9 printed documents that were previously unknown to the scientist's biographers and specialists in the field of biography were introduced into scientific circulation; arguments were provided for reconsidering some conclusions regarding the activities of Professor D.O. Baikov in educational institutions of various types.

Keywords: history of science; botany; zoology; pedagogy; D. O. Baikov; Odesa University

Referenses

1. Alphabetical list of noble families of the Ryazan province, included in the noble genealogy book on January 1, 1893 [Alfavitnyy spisok dvoryanskikh rodov Ryazanskoj gubernii. vnesennykh v dvoryanskuyu rodoslovnuyu knigu po 1 yanvarya 1893 goda] / Sost. sekr. Dvoryanstva M. P. Likharevym. Ryazan: Tip. M. S. Orlovoy. 1893. 143. [2] p.
2. Baykov. D.A. On the structure of the plant skin.[O stroynii rastitelnoy kozhitsy]. Moskva: Tip. N. Stepanova. 1843. 94 p.
3. Baykov [D. A.]. Botanical geography. [Botanicheskaya geografiya]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya*. Chast XLI. Otd. II. SPb.: Tip. Imperatorskoj Akademii Nauk. 1844. Pp. 39–84.
4. Baykov D.A. On the main trends in the historical development of botany. [O glavneyshikh napravleniyakh v istoricheskom razvitii botaniki]. *Godichnyy akt v Rishelyevskom litseye 20 iyunya 1852 g. Odessa*: Tipogr. Frantsova i Nitche. 1852. Pp. 2–48.
5. Baikov Dmitry Alexandrovich [Baykov Dmitriy Aleksandrovich] // Entsiklopedicheskiy slovar: V 86 t. / Pod red. K. K. Arsenyeva. F. F. Petrushevskogo. SPb.: Izd. obshch. F. A. Brokgauz – I. A. Efron. 1891. T. 2a. P. 718.
6. Volkov V.A. Kulikova M. V. Russian professorship of the 17th – early 20th centuries. Biological and biomedical sciences. [Rossiyskaya professura XVII – nachalo XX v. Biologicheskiye i mediko-biologicheskiye nauki]. Biograficheskii slovar. SPb.: RKhGI. 2003. 548 p.
7. Gushchina E. V. Morozov D. K. Salova Yu. G. Biographical collection of Demidov University. [Biograficheskii sbornik Demidovskogo universiteta]. Yaroslavl. Rybinsk: Izd-vo «Rybinskiy Dom pečati». 2008. 253 p.
8. Golovshchikov K. Pavel Grigorievich Demidov and the history of the school he founded in Yaroslavl (1803–1886). [Pavel Grigoryevich Demidov i istoriya osnovannogo im v Yaroslavle uchilishcha (1803–1886 gg.)] Yaroslavl: Tip. G. V. Falk. 1887. 192 p.
9. Derzharkhiv Odeskoj oblasti (DAOO) F.44. Op.3. Spr.3. On the assignment of Professor Baikov to the city of Voznesensk. January 5, 1855. [O komandirovanii professora Baykova v gorod Voznesensk. 5 yanvarya 1855 g.] 1 p.
10. DAOO F.44. Op.3. (1852–1865) Spr.14. (1856). According to the report of the senior teacher Mendelev with the presentation of the Natural Sciences program and the project of the Natural Sciences cabinet at the Lyceum Gymnasium. [Po raportu starshego uchitelya Mendeleyeva s predstavleniyem programmy Estestvennykh nauk i proyekta kabineta Estestvennykh nauk v Litseyskoj gimnazii]. 1856. 5 p.
11. DAOO F.44. Op.3. Spr. 34 (1857). About permission for teachers of the lyceum to have lodgers and give private lessons. [O dozvolenii prepodavatelyam litseye imet u sebya pansionerov i davat chastnyye uroki]. 1857. 58 p.
12. DAOO F.44. Op.3. Spr.90. On compiling a review of the teaching of sciences at the Richelieu Lyceum. (1856) [O sostavlenii obozreniya prepodavaniya nauk v Rishelyevskom litseye. (1856)]. 55 p.
13. DAOO. F.44. Op.3. Spr.107. On the establishment of a pedagogical practical seminary at the Richelieu Lyceum. [Ob uchrezhdenii pri Rishelyevskom litseye pedagogicheskoy prakticheskoy seminarii]. 1857. 11 p.
14. DAOO F.44. Op.3. Spr.147. On the assignment to professors Gasshagen and Baikov to examine fossil objects. [O poruchenii professoram Gasshagen i Baykovu rassmotret iskopayemye predmety]. 1854. 1p.
15. DAOO F.44. Op.5. Spr. 55. List of teachers and employees for 1851 y., 1852 y. [Spisok prepodavateley i sluzhashchikh za 1851 g. 1852 g.]. 111 p.
16. DAOO F.45. Op.4. Spr. 3062. Trustee of the Educational District. Incoming Journal of the Board for 1865 and 1866. [Popechitel Uchebnogo okruga. Vkhodyashchii zhurnal po pravleniyu na 1865 i 1866 gg.]. 72 p.
17. DAOO F.45. Op.7. Spr.52. On the dismissal of the Acting Extraordinary Professor Baikov from service due to the length of service and the assignment of a full pension to him. [Ob uvolnenii i.d. eksraordinarnogo professora Baykova ot sluzhby za vyslugoyu let i iskhodataystvovanii emu polnoy pensii]. 1866. 8 p.
18. DAOO F.274. Op.1. Spr.2. Information about the number of houses and in general about the building of the Odessa City Hall (16.07.1863–1873) 84 ark.
19. Derzharkhiv Ryazanskoj oblasti. F. 627. Op.240. Kn.59 Sv.150. Clerical sheets of churches of the Ryazhsky district of 1914. [Klirovyeye vedomosti tserkvey Ryazhskogo uyezda 1914 goda]. Pp. 118–831.
20. Elchaninov I. N. Materials for the genealogy of the Yaroslavl nobility. [Materialy dlya genealogii yaroslavskogo dvoryanstva]: [V 9-ti vyp.]. Yaroslavl. 1909–1915. [Vyp. 3]. 1915. 212 p.
21. Journal of the Ministry of Public Education. [Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya] / SPb. 1846. Ch.52. Pp.10–11.
22. Ivanov A. N. Konstantin Dmitrievich Ushinsky in Yaroslavl. Research and documents on scientific, pedagogical and literary activities. [Konstantin Dmitriyevich Ushinskiy v Yaroslavle. Issledovaniya i dokumenty o nauchno-pedagogicheskoy i literaturnoy deyatelnosti]. Yaroslavl: Kn. izd.. 1963. 468 p.

23. Historical note on the state and actions of the Richelieu Lyceum, from June 20, 1851 to June 20, 1852. [Istoricheskaya zapiska o sostoyanii i deystviyakh Rishelyevskogo litseya. s 20 iyunya 1851 po 20 iyunya 1852 goda]. Godichnyy akt v Rishelyevskom litseye 20 iyunya 1852 g. Odessa: Tipogr. Frantsova i Nitche. 1852. P. 81–104.
24. Historical review of the fifty-year activity of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia from 1828 to 1878. [Istoricheskiy obzor pyatidesyatiletney deyatelnosti Imperatorskogo obshchestva selskogo khozyaystva yuzhnoy Rossii s 1828 po 1878 god]. Sostavlen sekretarem obshchestva M. P. Borovskim. Odessa: Tipogr. P Frantsova. 1878. X. 275. 76 p.
25. Brief historical outline of the fiftieth anniversary of the Odessa Institute of Noble Maidens. [Kratkiy istoricheskiy ocherk pyatidesyatiletney Odesskogo instituta blagorodnykh devits]. Odessa: Tip. «Trud». 1879. [1–2]. 3–18. 1–44 p.
26. Through the prism of memory and time: Odessa Richelieu Lyceum in the memoirs of contemporaries. [Kriz prizmu pam'yati i chasu: Odeskii Rishelievskiy litsey u spogadakh suchasnikov] / avtor-uporyadnik O. O. Sinyavska. Odesa: Bondarenko M. O.. 2017. 300 p.
27. Markevich A. I. Twenty-fifth anniversary of the Imperial Novorossiysk University: East. app. and acad. lists. [Dvadsatipyatiletneye imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta: Ist. zap. i akad. spiski]. Odessa: Ekonom. tip.. 1890. XV. 734. X p.
28. Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the gene. headquarters. [T. 19]: Ryazan province. [Materialy dlya geografii i statistiki Rossii. sobrannyye ofitserami gen. shtaba. [T. 19]: Ryazanskaya guberniya]. / Sost. M. Baranovich. SPb.: Tip. tov-va «Obshchestvennaya polza». 1860. III. IV. 553 p.
29. Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the gene. headquarters. [T. 24]: Kherson province. [Materialy dlya geografii i statistiki Rossii. sobrannyye ofitserami gen. shtaba. [T. 24]: Khersonskaya guberniya / Sost. A. Shmidt. Ch. 2. SPb.: Tip. Kalinovskogo. 1863. 1022 p.
30. Mladentsev M. N. Tishchenko V. E. Dmitri Ivanovich Mendeleev, his life and work. [Dmitriy Ivanovich Mendeleev. ego zhizn i deyatelnost]. T. 1. Ch. 1.2. M.-L.: Izd-vo AN SSSR. 1938. 268 p.
31. Novorossiysk calendar for 1855, published by the Richelieu Lyceum. [Novorossiyskiy kalendar na 1855 god. izdavayemyy ot Rishelyevskogo litseya]. Odessa: Gorodskaya tip.. 1854. 435. 35. VII p.
32. Novorossiysk calendar for 1861, published by the Richelieu Lyceum. [Novorossiyskiy kalendar na 1861 god. izdavayemyy ot Rishelyevskogo litseya]. Odessa. Gor. tipografiya. 1860. 399; 30; 48 p.
33. Obozrenie prepodavaniya nauk v imperatorskom Novorossiyskom universitete za 1865–1866 uchebnyy god. Odessa. B/i. B/g. 5 p.
34. Obozrenie prepodavaniya nauk v imperatorskom Novorossiyskom universitete za 1866–1867 uchebnyy god. Odessa. B/i. B/g. 8 p.
35. Announcement of the teaching of semi-annual science courses at the Demidov Lyceum, from January 12 to December 20, 1842. [Obyavleniye prepodavaniya polugodichnykh kursov nauk v Demidovskom litseye. s 12 yanvarya po 20 dekabrya 1842 goda]. Moskva: Universit. tipogr. 1842. 7 p.
36. Report on the status and actions of the Imperial Moscow University for 1835–1836 academic and 1836 civil years. [Otchet o sostoyaniyakh i deystviyakh Imperatorskogo Moskovskogo universiteta za 1835–1836 akademicheskii i 1836 grazhdanskiy gody]. Moskva: B/i. [1837]. 43. [66]. 5. [9] p.
37. Commemorative book of the Ministry of Public Education for 1865. [Pamyatnaya knizhka ministerstva narodnogo prosveshcheniya na 1865 god]. SPb.: Tipogr. V. A. Rogalskogo i K°. 1865. XIII. 584. 32. II p.
38. Petrovskiy A. Flora of the Yaroslavl district. [Flora Yaroslavskogo uyezda]. Pamyatnaya knizhka Yaroslavskoy gubernii na 1862 god. / Pod red. A. L. Yaroslavl: Yaroslavl. gub. stat. kom. (Gubern. tipogr.). 1863. Pp. 343–374.
39. Minutes of the meetings of the Council of the Imperial Novorossiysk University. [Protokoly zasedaniy sovetu INU]. 1866. № 3. B/i. 53 p.
40. Professor of Odessa (Novorossiysk) University. [Profesori Odeskogo (Novorossiyskogo) universiteta: Biogr. slovník] / T. 2. A-I. Vid. 2-e. dop. / Vidp. red. V. A. Smintina. Odesa: Astroprint. 2005. 512 p.
41. Rachinskiy S. A. Rural school. [Selskaya shkola]. Sbornik statey. SPb.: Sinod. tip.. 1910. Izd-niye 6. 371. IV p.
42. Russian botanists: biographic and bibliographic dictionary. [Russkiye botaniki: biografo-bibliograficheskiy slovar T. 1. A-B. / Otv. red V. N. Sukachev; sost. S. Yu. Lipshits]. Moskva: Izd-vo-MOIP. 1947. 335 p.
43. Synodicon of the Church of the Village of Kurbatovo: Deceased Priests and Builders of the Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary. [Sinodik khrama s. Kurbatovo: Pochivshiy sluzhiteli i stroiteli khrama Rozhdestva Presvyatoy Bogoroditsy. 1 p. <http://hram-v-kurbatovo.cerkov.ru/sinodik>
44. Lists of populated areas of the Russian Empire compiled and published by the Central Statistical Committee of the Ministry of the Interior. [Spiski naseleennykh mest Rossiyskoy imperii. sostavlennyye i izdavayemye Tsentralnym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del. SPb.: izd. Tsentr. stat. kom. Min. vnutr.

- del. 1861–1885. [Vyp. 35]: Ryazanskaya guberniya.: po svedeniyam 1859 goda / Obrab. red. I. Wilsonom. 1862. XVIII. 168. [1] с.
45. Tretiakov D. K. Essay on the history of the department of zoology. [Naris istorii kafedri zoologii]. [Rukopis] Naukova biblioteka ONU imeni I. I. Mechnikova. b/d. 72 p.
 46. Church of All Saints. List of people buried. [Khram Vsekh Svyatykh. Spisok zakhoronennykh lyudey] <http://hram-vsehsvyatih.od.ua/spisok-zaxoronennykh-lyudej/>
 47. Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary Kurbatovo. Orthodox Church, Ryazan Metropolis, 1st Ship Deanery. [Khram Rozhdestva Presvyatoy bogoroditsy s. Kurbatovo. Pravoslavnaya tserkov. Ryazanskaya mitropoliya. 1-e Korablinskoye blagochiniye]. <http://hram-v-kurbatovo.cerkov.ru/blagodeteli-i-geroi-sela-kurbatovo>
 48. Tsentralnyy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Sankt-Peterburga. (TsGIA SPb) F.733. Op.28. Spr.17. Note of the honorary trustee of the Yaroslavl Demidov Lyceum P. G. Demidov about the state of the Lyceum. [Zapiska pochetnogo popechitelya Yaroslavskogo Demidovskogo litseya P. G. Demidova o sostoyanii litseya]. 21 fevralya 1849 g. Pp. 62–73.
 49. TsGIA SPb. F.759. Op. 101. Spr. 101. About hiring the house of the Richelieu Lyceum for temporary accommodation of the OIBD. [O nayme doma Rishelyevskogo litseya dlya vremennogo razmeshcheniya OIBD]. 1857. Pp. 53–54 s.t.
 50. TsGIA SPb. F.759. Op. 101. Spr. 101. Statement of the expenses of the OIBD incurred during the return movement of the institute to Odessa. [Vypiska o raskhodakh OIBD. proizvedennykh pri obratnom peremeshchenii instituta v Odessu]. 1857. Pp. 55.-56 s.t.
 51. Circular on the management of the Odessa educational district [Tsirkulyar po upravleniyu Odesskim uchebnym okrugom]/ № 4 aprel. 1865 g. Pp. 253–258.